

I

Amintirea ultrajului

Memoria omenească este un instrument minunat, dar înșelător. Este un adevăr deja comun, cunoscut nu doar de psihologi, ci de orice om care a luat seama la comportamentul celor din jur ori la cel propriu. Amintirile ce zac în noi nu sunt săpate în piatră; cu trecerea anilor ele nu tind doar să se șteargă, ci adesea se modifică ori sporesc de-a dreptul, încorporând trăsături străine. Magistratii o știu prea bine: nu se întâmplă aproape niciodată ca doi martori oculari ai unei întâmplări să o descrie la fel și cu aceleași cuvinte, chiar dacă întâmplarea este recentă și nici unul dintre ei nu are vreun interes personal să o deformeze. Această slabă posibilitate de a ne baza pe amintirile noastre își va găsi în mod satisfăcător explicația doar când vom ști în ce limbaj, cu ce alfabet sunt ele scrise, pe ce material, cu ce condei: în zilele noastre suntem departe de o astfel de țintă. Sunt cunoscute unele mecanisme care falsifică amintirea în anumite condiții: traumele, și nu doar cele cerebrale; interferența altor amintiri „concurrentiale”; stări abnorme ale conștiinței; reprimări, refulare. Cu toate acestea, și în condiții normale are loc o degradare lentă, o pierdere a conturului, o uitare așa-zis fiziologică, puține aduceri

aminte rezistându-i acesteia din urmă. Aici poate fi probabil depistată una dintre marile energii ale naturii, cea care face ca ordinea să se degradeze în dezordine, tinerețea în bătrânețe și care stinge viața în moarte. Desigur, exersarea (în cazul dat, evocarea frecventă) menține amintirea proaspătă, vie, la fel cum un mușchi des sollicitat rămâne în formă; dar e tot atât de adevărat că o amintire prea des scoasă la lumină și redată sub forma unei povestiri tinde să se prezinte ca un stereotip în forma fixată prin exersare, cristalizată, perfecționată, cosmetizată, ce se instalează în locul amintirii fruste și crește de la sine.

În acest cadru îmi propun să examinez amintirile unor experiențe extreme de ultraje pe care le-am îndurat sau care mi-au fost aduse. În acest caz intervin toți factorii sau aproape toți care pot șterge sau deforma înregistrarea mnemonică: amintirea unei traume îndurate ori provocate este prin ea însăși traumatică pentru că evocarea doare ori, cel puțin, deranjează: cel rănit tinde să alunge amintirea pentru a nu reînnoi durerea; cel care a rănit refulează amintirea, ca să scape de ea, ușurându-și sentimentul de vinovăție.

Aici, ca și în cazul altor fenomene, ne găsim în fața unei analogii paradoxale dintre victimă și asupritor; de aceea ținem să fie clar: ambii sunt prinși în aceeași capcană, dar asupritorul, el, doar el este cel care a pregătit-o și a declanșat-o, iar dacă suferă, este drept să o facă; și este nedrept ca victima să sufere, cum, în schimb, suferă și după decenii. Trebuie să constatăm din nou, cu neagră durere, că

ultrajul este incurabil: persistă în timp, iar Eriniile, în care trebuie totuși să credem, nu-l chinuie doar pe cel ce a torturat (dacă îl chinuie, ajutate sau nu de justiția omenească), ci perpetuează fapta, răpindu-i tihna celui chinuit. Nu putem citi fără să nu ne înspăimânte cuvintele scrise de Jean Améry, filosoful austriac torturat de Gestapo pentru participarea la rezistența belgiană și deportat după aceea la Auschwitz ca evreu:

Cine a fost torturat torturat rămâne. (...) Cine a îndurat chinul nu-și va mai putea găsi locul în lume; oroarea de a fi fost desființat nu se stinge niciodată. Încrederea în oameni, deja zdruncinată de prima palmă peste obraz, desființată de tortură, nu va mai fi niciodată recuperată.

Pentru el, tortura a fost o moarte nesfârșită: Améry, despre care voi mai vorbi în capitolul șase, și-a luat viața în 1978.

Nu vrem confuzii, freudisme de doi bani, lucruri morbide, indulgență. Asupritorul rămâne asupritor; la fel și victima: nu sunt interșanjabili: primul trebuie pedepsit și detestat (dar, dacă-i cu puțință, înțeles), celălalt trebuie deplâns și ajutat; dar amândoi, având în vedere grozăvia faptei irevocabile, au nevoie de protecție și de apărare, iar ei, instinctiv, le caută. Nu toți, dar cei mai mulți; adesea de-a lungul întregii vieți.

Disponem de acum de numeroase mărturisiri, depoziții, recunoașteri făcute de asupritori (nu mă

refer doar la național-socialiștii nemți, ci la toți cei care comit delictе oribile și multiple din obediență): unele făcute la tribunal, altele pe parcursul interviurilor date, iar altele cuprinse în cărți sau memorii. După părerea mea, sunt documente de extremă importanță. În general, interesează prea puțin descrierea celor văzute și a faptelor comise: în cea mai mare parte ele coincid cu ceea ce au relatat victimele; foarte rar sunt contestate, și-au primit sentința definitivă în instanță; de acum țin de Istorie. Adesea sunt date drept lucruri știute. Mult mai importante sunt motivațiile și justificările; de ce-ai făcut-o? Îți dădeai seama că săvârșeai un delict?

Răspunsurile la aceste două întrebări ori la altele similare seamănă foarte mult între ele, independent de personalitatea celui întrebat, fie el un profesionist ambițios și inteligent, ca Speer, un fanatic rece ca Eichmann, un funcționar miop ca Stangl din lagărul din Treblinka, Höss din Auschwitz sau o brută obtuză ca Boger ori Kaduk, inventatori de torturi. Exprimate în formulări diferite, cu mai multă sau mai puțină aroganță, în funcție de nivelul mental și cultural al vorbitorului, în esență, ele spun același lucru: am făcut-o pentru că mi s-a ordonat; alții (șefii mei) au comis fapte mai rele decât mine; având în vedere educația primită și mediul în care am trăit, nu puteam proceda altfel; de n-o făceam eu, o făcea altul în locul meu, cu sporită duritate. Prima reacție a celui care citește aceste justificări este de dezgust: aștia mint, doar nu-și pot închipui că sunt crezuți, că nu pot să vadă disproporția dintre scuzele lor și

amploarea durerii și morții provocate de ei. Mint știind că mint: sunt de rea-credință.

Dar cine are suficientă experiență a lucrurilor omenești știe că distincția (opoziția, ar zice un lingvist) bună-credință/rea-credință este una optimistă, de tip iluminist; chiar așa și este, cu atât mai mult și cu sporit temei, dacă se aplică unor oameni asemenea celor abia numiți. Ea presupune o claritate mentală pe care puțini oameni o au și pe care și aceștia puțini o pierd imediat când, din cine știe ce motiv, o realitate trecută ori prezentă le provoacă neliniște ori îi descumpănește. În astfel de condiții sunt unii care, da, mint pe deplin conștienți, falsificând la rece realitatea, dar mult mai numeroși sunt cei care ridică ancora și se îndepărtează pentru o vreme sau pentru totdeauna de amintirile autentice și își fabrică o realitate convenabilă. Îi apasă trecutul; le repugnă faptele comise sau îndurate și tind să le înlocuiască cu altele. Substituirea poate să înceapă în deplină cunoștință de cauză, cu un scenariu inventat, mincinos, restaurat, dar mai puțin apăsător decât cel real; tot repetând descrierea pentru ceilalți, dar și pentru ei înșiși, distincția dintre adevărat și fals își pierde progresiv contururile și omul ajunge să creadă povestirea atât de des spusă și pe care continuă să o spună, stilizând și finisând pe ici, pe colo detaliile mai puțin credibile, incongruente ori incompatibile cu tabloul evenimentelor la care s-a ajuns: iar reaua-credință inițială a devenit astfel bună-credință. Trecerea pe tăcute de la minciună la autoînșelare ajută: cine minte cu

bună-credință minte mai bine, își joacă mai convingător rolul, este crezut mai ușor de judecător, de istoric, de cititor, de soție, de copii.

Cu cât lucrurile se îndepărtează mai mult, cu atât crește și se perfecționează schelăria adevărului comod. Cred că doar prin acest mecanism mental pot fi interpretate, de exemplu, declarațiile făcute pentru publicația *Express* din 1978 de Louis Darquier de Pellepoix, fost comisar însărcinat cu chestiunile ebraice pe lângă guvernul de la Vichy în jurul anului 1942 și ca atare responsabil direct de deportarea a 70 000 de evrei. Darquier neagă totul: fotografiile cu mormanele de cadavre sunt montaje, statisticile cu milioanele de morți au fost inventate de evreii permanent avizi de publicitate, de compasiune și de indemnizații; se prea poate să fi fost și deportări (ar fi fost și greu să le conteste: semnătura lui apare în original pe prea multe scrisori cu ordine privind astfel de deportări, chiar și de copii), dar el nu știa încotro și în ce scop se îndreptau; la Auschwitz, da, au existat camere de gazare, însă doar pentru a stârpi păduchii și, de altfel (remarcați coerența!), au fost construite cu scop propagandistic la sfârșitul războiului. Nu intenționez să-l justific pe acest om laș și neghiob și mă simt jignit că a trăit multă vreme nederanjat în Spania, dar cred că găsesc în el cazul tipic al celui care, obișnuit să mintă în public, sfârșește prin a minți și în particular, și pe sine însuși, construindu-și un adevăr comod care-i permite să trăiască liniștit. A distinge între bună și rea-credință costă:

cere o adâncă sinceritate față de tine însuși, un efort continuu, intelectual și moral. Cum să pretinzi așa ceva de la oameni ca Darquier?

Dacă citim declarațiile lui Eichmann din timpul procesului de la Ierusalim și pe ale lui Rudolf Höss (penultimul comandant de la Auschwitz, inventatorul camerelor de gazare cu acid cianhidric) din autobiografia lui, recunoaștem în ele procesul de reelaborare a trecutului, mai subtil decât cel abia amintit. În esență, aceștia doi s-au apărat în maniera clasică a gregarilor naziști sau, mai bine spus, a tuturor gregarilor: am fost educați în spiritul obediinței totale, al ierarhiei, al național-socialismului; am fost îmbibați cu lozinci, îmbătați cu ceremonii și manifestații; ne-au învățat că singura dreptate era ceea ce e în folosul poporului nostru, iar singurul adevăr consta în cuvintele Șefului nostru. Ce vreți de la noi? Cum de vă trece prin gând să ne pretindeți nouă, când faptele s-au încheiat, un comportament diferit față de cel pe care l-am avut înaintea, și nu doar noi, ci și toți cei care erau ca noi? Am fost executați sânguincioși, și pentru sânguința noastră am fost lăudați și promovați. Deciziile nu erau luate de noi, deoarece regimul în care am fost crescuți nu ne permitea să le luăm pe cont propriu: alții erau cei care hotărau în locul nostru, iar lucrurile nu puteau să se desfășoare altfel, pentru că ne fusese amputată capacitatea de a decide. Nu doar că ni se interzisese să decidem, dar deveniserăm și incapabili să o facem. Ca atare, nu suntem vinovați și nu trebuie să fim pedepsiți.

Chiar dacă-i proiectată pe fundalul coșurilor de fum de la Birkenau, această argumentare nu poate fi considerată doar rodul purei nerușinări. Presiunea pe care o poate exercita un stat totalitar modern asupra individului este înspăimântătoare. În esență, trei sunt armele lui: propaganda directă ori camuflată prin educație, prin instrucție și prin cultura populară; blocarea multitudinii de informații care i se opun; teroarea. Cu toate acestea, nu trebuie acceptată ideea că această presiune este irezistibilă, cu atât mai puțin în răstimpul scurt al celor doisprezece ani ai celui de-al Treilea Reich: în afirmațiile și în disculpările privind responsabilitățile foarte grave ale unor oameni ca Höss și Eichmann este evidentă exagerarea și, mai ales, alterarea amintirii. Ambii se născuseră și fuseseră educați cu mult înainte ca al Treilea Reich să devină „totalitar“ în adevăratul sens al cuvântului, iar aderarea lor fusese rezultatul unei opțiuni dictate mai mult de oportunism decât de entuziasm. Reelaborarea propriului trecut a fost o operație ulterioară, lentă și (probabil) nemetodică. Este o naivitate să ne întrebăm dacă au făcut-o cu bună ori cu rea-credință. Până și ei, atât de puternici în fața durerii altuia, când soarta i-a adus în fața judecătorilor, în fața morții meritate, și-au construit un trecut comod și au sfârșit prin a crede în el: mai ales Höss, care nu era un om subtil. Dimpotrivă, după cum rezultă din ceea ce a scris, era un tip atât de puțin înclinat spre autocontrol și introspecție, încât nu își dă seama că își confirmă antisemitismul grosolan

chiar în clipa în care îl reneagă și îl neagă și cât de lunecos apare autoportretul lui de bun funcționar, părinte și soț.

Comentând aceste reconstituiri ale trecutului (dar nu numai ale lor: remarca este valabilă pentru toate cazurile), trebuie observat că distorsionarea faptelor este adesea îngădită de datele obiective pentru care există mărturiile unor terțe persoane, documente, „corpuri delictive”, contexte reconstituite istoric. În general, este greu să negi că ai comis o anumită faptă ori că ea nu a fost comisă; în schimb, este foarte ușor să modifice motivele care te-au condus la ea și sentimentele care au însoțit-o. Aceasta este o materie tare fluidă, supusă deformării chiar și sub influența unor factori foarte slabi; nu există răspunsuri credibile la întrebările „de ce-ai făcut-o?” ori „ce-ți închipuiai când ai făcut-o?”, deoarece stările afective sunt prin natura lor labile, iar amintirea lor este și mai labilă.

Forma ultimă de deformare a amintirii unei culpe de care te faci vinovat este suprimarea ei. Și în acest caz granița dintre buna și reaua-credință poate fi vagă; în spatele cuvintelor „nu știu” și „nu-mi amintesc”, ce se aud prin tribunale, găsim uneori intenția precisă de a minți, dar alteori este vorba de o minciună fosilizată, pietrificată într-o formulă. Uitucul a vrut să ajungă uituc și a reușit: tot negând existența faptei, a înlăturat amintirea nocivă așa cum înlătură o excrescență sau un parazit. Avocații apărării știu bine că golul de memorie ori adevărul putativ, sugerat de ei celor pe care-i

apără, tind să devină lucruri uitate, respectiv adevăruri efective. Nu trebuie să intrăm în domeniul patologiei mentale pentru a găsi exemplare ome-nești ale căror afirmații ne lasă perplecși: sunt fără îndoială false, dar nu reușim să ne dăm seama dacă subiectul știe ori nu că minte. Presupunând prin absurd că mincinosul devine pentru o clipă cre-dibil, nici chiar el nu ar ști să răspundă dilemei; în momentul în care minte, este un actor sudat cu personajul întruchipat, indistinct chiar și pentru el. Avem un exemplu eclatant zilele astea, când scriu: comportamentul la tribunal al turcului Ali Ağca, care a atentat la viața papei Ioan Paul al II-lea.

Cea mai bună metodă de a te apăra de invazia amintirilor greu de suportat este să le împiedici accesul, să ridici un cordon sanitar în calea lor. Este mai ușor să interzici intrarea unei amintiri decât să scapi de ea după ce ai înregistrat-o. În esență, la asta serveau multe dintre artificiile născocite de comandamentele naziste pentru a proteja conștiin-țele celor puși la treburile murdare, asigurându-și serviciile lor, servicii neplăcute și pentru cei mai tăbăciți asasini. Celor din *Einsatzkommandos*, care în spatele frontului rusesc îi mitraliau pe civili în buza gropilor comune, pe care victimele înseși erau obligate să le sape, li se dădea câtă băutură alcoolică voiau, pentru ca masacrul să fie învăluit în aburii beției. Prea bine cunoscutele eufemisme („soluție finală“, „tratament special“, chiar cuvântul *Einsatzkommando* citat, care, literalmente, înseamnă „Unitate de primă intervenție“, dar care masca o

realitate înspăimântătoare) urmăreau nu doar să le creeze iluzii victimelor și să preîntâmpine reacții de apărare: pe cât se putea, erau folosite și pentru a împiedica opinia publică și chiar diviziile forțelor armate neimplicate direct să afle ce se întâmpla în toate teritoriile ocupate de al Treilea Reich.

De altfel, întreaga istorie a scurtului „Reich milenar“ poate fi citită ca un război împotriva memoriei, ca falsificare orwelliană a memoriei, mistificare a realității, negare a realității, până la fuga definitivă de ea. Toate biografiile lui Hitler, discordante în privința interpretării vieții acestui om atât de greu de clasificat, concordă în ceea ce privește fuga de realitate, ce i-a marcat ultimii ani, mai ales după prima iarnă rusească. Le interzisesse și le negase supușilor accesul la adevăr, infectându-le morala și memoria; dar, din ce în ce mai mult, până la paranoia buncărului, își blocase și lui însuși accesul la adevăr. Ca toți împătimiții de jocuri de noroc, își clădise un scenariu făcut din minciuni superstițioase și sfârșise prin a crede chiar el cu credința fanatică pe care i-o pretindea fiecărui neamț. Căderea lui nu doar a salvat neamul omenesc, ci a și arătat prețul care se plătește când este falsificat adevărul.

*

Și în sfera mult mai largă a victimelor se observă o derivă a memoriei, dar, aici, evident, lipsește intenția de a înșela. Cel nedreptățit ori rănit nu are de ce să născocască minciuni pentru a se disculpa

de o vină pe care nu o are (deși, din pricina unui mecanism paradoxal, la care ne vom referi, se poate întâmpla să se simtă rușinat); dar asta nu exclude posibilitatea ca și amintirile lui să sufere alterări. S-a remarcat, de exemplu, că mulți foști participanți la război ori la altfel de acțiuni complexe și traumatizante au tendința să-și filtreze inconștient amintirile: reevocându-le între ei sau povestindu-le altora, preferă să zăbovească asupra momentelor de răgaz, a clipelor de respiro, a interludiilor grotești, ciudate sau de destindere și să treacă peste episoadele cele mai dureroase. Acestea nu sunt scoase prea ușor din rezervorul cu amintiri și de aceea, cu trecerea timpului, tind să se închețeze, să-și piardă conturul. Din punct de vedere psihologic este credibilă purtarea contelui Ugolino, care nu se îmbie să-i vorbească lui Dante despre propria moarte, dar se va hotărî totuși să o facă, nu din condescendență, ci doar ca să se răzbune pe eternul lui dușman. Ne hazardăm când zicem „n-o să uit niciodată“, referindu-ne la o întâmplare care ne-a lovit cu adevărat, fără a lăsa însă vreo urmă materială în noi sau în jurul nostru sau fără a lăsa un gol permanent: și în viața „obișnuită“ dăm bucuroși uitării amănuntele unei boli grave de care ne-am vindecat sau ale unei intervenții chirurgicale reușite.

Ca reacție de apărare, realitatea poate fi distorsionată nu doar în amintire, ci chiar în momentul producerii ei. Pe parcursul întregului meu an de prizonierat la Auschwitz, Alberto D. mi-a fost ca un frate: era un tânăr robust și curajos, mai clarvăzător

decât majoritatea celorlalți și de aceea foarte critic față de cei mulți care fabricau și își ofereau reciproc iluzii consolatoare („războiul se va sfârși în decurs de două săptămâni“, „nu se vor mai face selecții“, „englezii au debarcat în Grecia“, „partizanii polonezi se pregătesc să elibereze lagărul“ ș.a.m.d.: erau zvonuri care circulau aproape zilnic, dezmințite rând pe rând de realitate). Alberto fusese deportat împreună cu tatăl lui de patruzeci și cinci de ani. În apropierea mării selecții din octombrie 1944, comentasem cu Alberto evenimentul cu spaimă, cu furie nepuțincoasă, cu revoltă, cu resemnare, dar fără să ne căutăm apărarea în adevăruri alintătoare. Când s-a făcut selecția și „bătrânul“ tată al lui Alberto a fost ales pentru a fi gazat, Alberto s-a schimbat în decurs de câteva ore. Auzise zvonuri conform cărora rușii erau aproape, iar nemții n-ar mai fi îndrăznit să continue carnajul, auzise că selecția aceea nu era ca toate celelalte, pentru camerele de gazare, ci ca să-i aleagă pe cei slăbiți, însă recuperabili, exact ca tatăl lui, care era foarte obosit, dar nu bolnav: mai mult, știa chiar și unde aveau să fie trimiși, la Jaworzno, nu prea departe, într-un lagăr special pentru convalescenții ațți pentru munci ușoare.

Cum era de așteptat, tatăl lui Alberto nu a mai fost văzut și Alberto însuși a dispărut în timpul marșului de evacuare din lagăr, în ianuarie 1945. În mod ciudat, fără să fi știut cum se comportase Alberto, și rudele lui, care rămăseseră ascunse în Italia, sustrăgându-se capturării, s-au purtat la fel ca el, refuzând adevărul insuportabil și construindu-și un altul. De

cum m-am repatriat, am găsit de datoria mea să mă duc imediat în orașul lui Alberto ca să le spun mamei și fratelui său tot ceea ce știam. Am fost primit cu o curtoazie afectuoasă, dar de cum am început să povestesc, mama m-a rugat să încetez: ea știa deja totul, cel puțin în ceea ce-l privea pe Alberto, și n-avea rost să repet obișnuitele întâmplări îngrozitoare. Ea știa că fiul ei, doar el, reușise să se îndepărteze de coloană fără ca militarii SS să tragă în el, se ascunsese în pădure și, salvat, era în mâinile rușilor; încă nu putuse trimite vești, însă, știa sigur, avea să o facă în curând; iar acum, pentru Dumnezeu, să schimbăm subiectul și să-i povestesc cum de supraviețuisem eu. După un an s-a întâmplat să trec din nou prin acel oraș și am făcut o nouă vizită familiei. Adevărul era ușor modificat: mama știa dintr-o sursă sigură că Alberto se afla într-o clinică sovietică, se simțea bine, dar își pierduse memoria, nu-și mai amintea nici propriul nume; însă făcea progrese și avea să se întoarcă repede.

Alberto nu s-a mai întors niciodată. Au trecut de atunci mai mult de patruzeci de ani; n-am mai avut curajul să mă prezint din nou și să contrapun adevărul meu dureros „adevărului“ consolator pe care, ajutându-se unul pe altul, apropiații lui Alberto și-l construiseră.

*

Devine obligatorie o pledoarie. Prezenta carte este înțesată cu amintiri; mai mult, cu amintiri îndepărtate. Se bazează așadar pe o sursă suspectă și

trebuie apărută de ea însăși. Iată: conține mai multe reflecții decât amintiri și zăbovește mai degrabă asupra stării de lucruri de azi decât asupra cronicii retrospective. În plus, datele pe care le conține sunt alimentate consistent de impunătoarea literatură care s-a clădit pe tema omului damnat (ori „salvat“) și cu contribuția, voluntară ori nu, a vinovaților de atunci; în corpusul acestei literaturi, concordanțele abundă, în vreme ce discordanțele sunt neglijabile. Cât despre amintirile mele personale și despre puținele întâmplări inedite citate sau pe care le voi cita, le-am examinat pe toate cu multă grijă: timpul le-a mai decolorat, dar concordă bine cu fundalul și le găsesc neatînse de abaterile descrise mai sus.